

Арипов Т.Ш.

XVI-XVII кк. КЫРГЫЗ БИРИМДИГИНИН КОКОН ОРДОСУН ТҮЗҮҮСҮ. КЫРГЫЗДАРДЫН КАЛМАК БАСКЫНЧЫЛЫК СОГУШУНА КАРШЫ КҮРӨШҮҮСҮ ЖАНА ЖЕДИГЕР УРУУСУНУН КАЛЫПТАНУУСУ

Арипов Т.Ш.

СОЗДАНИЕ КЫРГЫЗСКИМ СОЮЗОМ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА В XVI-XVII ВЕКАХ. БОРЬБА КЫРГЫЗОВ ПРОТИВ КАЛМАКОВ И ФОРМИРОВАНИЕ РОДА ЖЕДИГЕР

T.Sh. Aripov

THE CREATION OF THE KYRGYZ UNION OF KOKAND KHANATE IN XVI-XVII CENTURIES. THE STRUGGLES OF THE KYRGYZ AGAINST THE KALMAKS AND THE FORMATION OF THE GENUS JEDIGER

УДК: 316.2(575.2)(05)

Мухамед Хайдар «Тарых-и Рашидисинде» Тагай бийдин заманы жөнүндө кыргыздар XVI к. башында Моголстанда (XIV к. аягында түзүлгөн Түрк урууларынын мамлекети) турган элдердин көпчүлүгүн түзгөн. XVI к. алар Моголстан (азыркы Кыргызстан, Жети-Суу, чыгыш Туркестан) жеринде чоң рол ойногон. 1510-ж. бир да Могол Кыргыздардын айынан Моголстанда баш калкалай албай калган¹.

«Тагай 1508-жылы хан жарыяланып, көчмөн мамлекетинин бийлик структурасы, атрибуту түзүлүп калыптанган»². Азыркы кыргызстандын аймагына көпчүлүк кыргыздар Тагай бийдин бийликке келиши менен жер которуп көчүп келишкен. Ошолордун арасында Фергана өрөөнүндө байыркы жедигер эли өздөрүнүн Манастан берки тарыхый оорду Эки Суу арасында отурукташкан эл болгон³. Ошол учурда бул чөлкөмдө чограктар да жашаган⁴. Тагай бийдин доорунда мамлекетти урууларды

Тагайдын бир туугандары жана тукумдары бийлеген⁵.

Тагай бийдин Сары-Өзөн Чүйдө 1503-жылдары жарык дүйнөгө келген баласы Койлон, 1522-жылдары эл башкарып, кол баштап калганга байланыштуу, Эки Суу арасына байыркы жедигер элине жана чограктарга эл башы дайындалган¹.

«Эки Суу арасы Нарын дарыясы менен Кара Дарыянын ортосу»². Койлон байыркы жедигер элинен чограктардан түзүлгөн колдун башында Тагай бийди эчен-эчен жортуулдарда коштоп жүргөн. Тагай бий 1525-жылы экинчи жолу Могол, ханы Султан Саиддин жортуулунда колго түшүп, туткундалган. «Шейбаниддер менен тымызын биримдик түзө баштаган Тагай бий, Могол ханын келечегине коркунуч жаратып тургандыктан, алардын алдына алып туткунга алганы тарых булактарынан белгилүү»³. Койлон Тагай бийди тартып баатыр, зирек кол башчы болгондуктан Эки Суу арасында өзүнүн колу менен Тагай Бийди коштоп колдогон. Тагай атабызды хан көтөрүп алабыз⁴ – деген ой Койлондон. Жортуулдарда коштоп Тагайдын купулуна толуп, жолун жолдогон.

¹ М.М. Вяткин, М.П.Грязнов «Кыргыз ССР Тарыхы» Ф.1973. 223-224-беттер

² М.П. Плоских. Наш Кыргызстан: Популярная историческая энциклопедия (с древности до конца XIX века). Бишкек. Илим, 2004. 224 с.: ил. Стр 146. К. Сыдыкова. «Кыргыз тарыхы»: бийиктик. Б. 2007. 490-Б.

³ Т.Койчуев. В.Мокрыннин. В.Плоских. «Кыргызы и их предки» Б.1994. стр.389. Кыргыздын биригүүсүнө Тянь-Шандын VI-XII к.к. Чынгызханга чейинки жашап жаткан түрк уруулары киришкен. Аларга: бигине (печенек), Жедигер (ийигдер), оргу, сокулук, кыпчак, азык, кытай, черик ж.б. киришкен.

⁴ «Бабур-Намэ». Т.1992.17-бет 1494 жылы Сулайман Бабур Фергананын эли түрктөр, сарттар жана башка элдер болгон – деп, айтат. Ошондой эле Анжиан тоолору менен Кашкар тоолорунда «чограк» - деп, аталган көп сандаган жылкылары жана койлору бар, эл жашайт алар салык төлөбөйт.

⁵ М.П.Вяткин. М.П.Грязнов «Кыргыз ССР тарыхы» Ф.1973.243-б. Мунгуш, Адигине жана Кара Багыш урууларынын «уруу башчылары» Тагайдын «бир туугандары» деп, эсептелген, оң канаттын калган урууларынын бардыгы – анын тукумдары» деп саналган.

¹ Санжырачы Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Ал эми тарых булактарында: П.Ш.Казыбаев «Нышаа жана анын доору» Б. 2007. 52-56-беттер. Адигине менен Тагай энчи бөлүү тоюн өткөрүп, кыргыздын салты боюнча малды жерди, элди экиге бөлгөн. Ошгун Кара Дарыясын чек кылып, күн батыш жагын Адигине бий, күн чыгыш жагын Тагай бий алган. Койлондун тукуму Кара Дарыянын күн чыгыш жагын ээлеп, Жедигер деген ат менен Адигине элине чектеш турат.

² Т.Кенесариев «Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70 жылдарындагы саясий өнүгүүсү» Б.2009. 217-б. Нарын менен Кара дарыя аралыгындагы аймак.

³ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Бийиктик.Б.2007.488-б.

⁴ Санжырачы Базарбаев Сейталынын айтуусу боюнча. Майлуу Суу шаары.

Ошондуктан Могол ханы Султан Саид Койлонго да издөө салып, куугунтукка алган. Дегинкиси Тагай бийдин Шейбаниддер менен биримдик түзүүгө жасаган аракетин чындыкка жакындайт. Анткени азыркы учурда да жедигер уруусунун санжырачылар оозунда, ошол куугунтуктан улам Койлондун Хива ханы Султан хаджинин доорунда, Араб шахтын тукумдарынын коргоосунда болуп сегиз жыл Хивада жашаганы, медреселерде окуп Араб шахтын урпактарынан таалим тарбия, билим алганы айтылат. Тагай бийдин колуктусунун ата же эне тарабынан Араб шахтын урпактарына тууганчылык жери болгон.

Койлондун Хивада баш катуусу, ошондой эле Тагайдын эмир болуп кыргызга көтөрүлүүсү, ошол учурдун Могол Түрк салтына жараша болгону да айтылат¹. Койлон 1533- жылы Могол ханы Султан Саид дүйнөдөн кайткан соң, Эки Суу арасына келген. Өз учурунда Тимуриддерге, Шейбанид, Аштарханиддерге көп салыктарды төлөп ар кандай эзүүлөрдү башынан кечирип, Тагай бийдин бийликке келиши менен Койлон баатырдын жетектөөсүндө эркиндикти сезип калган чограктар жана байыркы жедигер эли, Койлонду жылуу кабыл алышкан². 1533-жылы Тагай бий дүйнөдөн кайткандан кийин, «1533-1560 жж. Ысык-Көл, Кочкор, Жумгал, Ат-Башы өрөөнү Могол ханы Абд-ал-Рашид хандын таасири астында болгон. Ал кыргызда Эреше хан деген ат менен белгилүү. Ал эми Кашкар, Жаркент анын атасы Султан Сеитке караган»³. «1515 - 1540-ж.ж. Хива, Бухара, Самарканд династиясы түзүлүп, Шейбаниддер мамлекети ураган. Хива өзүнчө хандык болуп, 1560-жылы Джаниддер (Аштархан династиясы) Бухар, Самарканды бириктирип кайрадан мамлекет түзүлгөн»⁴. Ошол өткөөл 1560-жылдарга чейин Эки Суу арасы эч кимге көз карандысыз, Тагай бийдин баласы Койлон баатырдын жетектөөсүндө эркин жашаган. «Учурунда Тагай бийдин бир өргөсү Кетмен-Төбөнүн коштоолук айылына тигилген»⁵.

Тагай бийдин сөөгүн Богорстон Арстанбапка алып келип койдурган⁶. «Тагай бийдин көзү өткөндөн кийин Богорстон бийлеген. Кийин Адигинилер менен болгон чырдан Богорстон Кашкарга кетип, ошол жакта дүйнөдөн кайткан. Кайра келген Богорстондун баласы Эштекти Адигине куугунтуктаган. Койлон Эштекти коргоп Анжианга отурукташтырган»⁷. Богорстондун сөөгүн Эштект Кашкардан алып келип Арстанбапка койдурган.

Дегинкиси Тагай бий, Койлон баатыр да байыркы жедигер элинин эрдигин, мамлекет түзүүдө кошкон салымын өтө жогору баалаган. Анткени Тагай бийдин осуяты менен Койлон 1540-жылы Эки Суу арасында жарык дүйнөгө келген баласынын атын байыркы жедигер элинин урматына «Жедигер» атап, андан азыркы жедигер уруусу тараган⁸. Байыркы Жедигер уруусу калмактардын баскынчылык согушуна каршы күрөшүүдө көп кыргынга учурап, көпчүлүгү жер которуп Кытайга, калгандары азыркы ар кандай урууларга сиңип

кеткен. Чограктар да 1710- жылдары Алай тоолоруна жер которуп көчүп кыргыздарга сиңип кетишкен⁹.

Жедигердин жети уруусу Орусбий, Асан, Үсөн, Кулболду, Карадөң, Кулжабаш, Кулчагач¹⁰. Койлондун балдарынын баары кол баштаган чыгаан болушкан. 1630-жылдары жарык дүйнөгө келген Кулчагач, кыргыз санжырачыларынын ооз эки тарыхында белгилүүсү. Кыргыз адабиятынын шедеври бүгүнкү күнгө чейин унутулбай бир нече варианты айтылып келе жаткан Олжобай Кишимжан эпосундагы Кишимжандын чоң атасы Кулчагач болгон. Кыргызда «соодагер даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт» дегендей, Кишимжан жөнүндө эпос Кулчагачтын таасирлүү, абройлуу, кадырлуу адам болгонунан улам, ооздон оозго айтылып даңкталып кеткенинде талаш жок. «Олжобай менен Кижимжан» эпосу жөнүндө Ж.Абдыкадыров драма, М.Абдраев опера жазышкан. Бул эпосто Алымкул Үсөнбаевдин айтуусу боюнча, кээ бир саптарында Кулчагач жөнүндө:

*Чил майрам деген жерде экен
Өзөнүнөн суу аккан,
Өрүшүнө мал толгон
Өрдөшү салкын төрдө экен
Чил майрам тоонун өзүндө
Кулчагач деген бар экен
Кыз атасы Кулчагач,
Кыргыздан бул да бай эле,
Арачы келди ошондо
Кулчагач байдын өзүнө.
Кулчагачтын айлына
Түндүгүн сонун сырдатты,
Керегесин сындатып,
Угуна сай салып,
Жеектеп манат чырматып,
Ак кийиз басып кылдаттып
Башчылыгы жибектен
Баарын сонун чырматып.*

¹ Санжырачы Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

² Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Ал эми тарых булактарында: «Бабур Наме» Т.1992. 17–19–36-стр. 1494 жылы Сулайман Бабур Фергананын эли түрктөр, сарттар жана башка элдер болгон – деп, айтат. Ошондой эле Анжиан тоолору менен Кашкар тоолорунда «чограк» – деп, аталган көп сандаган жылкылары жана койлору бар, эл жашайт алар салык төлөбөйт. Ошондуктан Касымбекти аларга жөнөтүм ал 20 миң кой, 1,5 миң жылкы алып келди, мен аларды жоокерлерге таркатып бердим – деп, жазган. «Бабур Наме» 17–19–36-стр.).

³ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы». Б.2007. 491-бет.

⁴ Лэнь-Пуль Стенли. «Мусульманские династии». М-Т-Б.1976. Стр. 481 – 482 – 483.

⁵ С.Гавай. «Скифтин каргышы» Б.2006.61 – бет. Ал эми Жедигер санжырасы боюнча: XIX кылымдын соңуна чейин Койлондун урпактары бир өргөөнү Кетмен Төбөдө Нарын дарыясынын сол жээгинде кармап чекти коргогон.

⁶ Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

⁷ С.Гавай. «Скифтин каргышы» Б.2006. 63-бет. П.Ш.Казыбаев «Нышаа жана анын доору» Б.2007. 56-б.

⁸ Т.Анаркулов «Жедигер коому» Жедигер уруусунун Кыргызстандагы чогуу отурукташкан жери Жалал-Абад областынын аймагы. (1910-жылы өткөрүлгөн эл каттоо да муну далилдейт).

⁹ С.Гавай. «Скифтин каргышы» Б.2006. 49-бет. Азыркы учурда Алайлык кыпчактарда Сарытейиттин урпактарын жергиликтүү эл «Чогорок» деп атаган. С.М.Абрамзон «Кыргызы и их этногенетические и историко культурные связи» Б.1990.47-48стр.«Чограктар – түрк тилинде сүйлөгөн элдер (түрк көчмөн элдери)» алар XVI-XVII кылымдарда кыргыздар Орто Азияга келгенде, кыргыздарга кирип кетишкен.

¹⁰ «Жедгер Ата» коомдук бирикмесинин Кеңеши түзгөн генеалогиялык таблица боюнча.

*Жабык башын ойдуруп,
Жалпы элин жайып той кылып
Каалагасын актатып,
Көргөн жандын баарына.
Эң сонун деп мактатып!*

Ал эми акын Ашыраалы Айталиевдин айтуусу боюнча:

*Койлондон кооз Жедигер,
Кулчагач хандын атасы.
Оомат келип эл бийлеп,
Алардын тийип батасы.
Турган жери Чил Майрам,
Чилтендердин мекени.
Санжырада айтылат,
Ак сөөк кыргыз экени.
Өзүнүн суу аккан,
Өрүшүндө мал баккан
Эки Суунун ортосу
Жедигердин ордосу.
Ынтымактуу элиңер.
Өрнөк калып түгөнгүс,
Жалпы кыргыз элине,
Үлгү болуп келдиңер.
Опурталдуу жылдарда
Кырк уруулуу кыргызга
Бел болуп туруп бердиңер!*

Жедигер уруусунда Кулчагачты «күмүш үзөңгү Кулчагач», «Хан кулчагач» анын жашаган жерин «Чилтендер мекени Чилмайрам» деп, бүгүнкү күнгө

¹ А. Үсөнбаев. «Олжобай Кишимжан» эпосу. «Кыргыз поэзиясынын антологиясы» Б.2001. 355-383- беттер. КР Улуттук Илимдер Академиясынын Тарых институтунун окумуштуулары. «Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы» Б.1998.297-б. Кедейлер түтүн ыштаган, үзүлүп сүзүлгөн күңүрт кийиз жабылган боз үйлөрдө (кара үй) жашашкан. Байлардын боз үйлөрү чоңдугу менен эле эмес, туурдук жабуусунан сапаты менен да айрымаланган: Алардын кийизи тыкыз жана жука жасалып, түркүн-түркүн түстөгү оймо-чийме менен кооздолгон, уук-керегелери да кооздолуп жасалган.

¹ Кыргыз эл акыны Ашыраалы Айталиевдин кол дептерчесинен.

чейин эл оозунда айтылышы да бекеринен эместир². Кулчагачтын атасы Мөнкө да баатыр мүнөз жоокер кыял адам болгондуктан, Курамада кичи конушунда сайрандоого караганда ат үстүндө шамалдай ойноп, абдан жигердүү, өтө кыймылдуу жашоону жактырган адам болгон. «Манас заманында кыргыздын эң негизги ири уруулары 42 болгон. Ошолордун бири Мөнкө уруусу»³. Мөнкөнүн аты ошол уруунун урматына аталган. Койлон баатырга Тагай атабыздан энчилеп берилген конушун, коргоо максатында, өмүрүнүн дээрлик баарын ат жалында, согуш жолунда өткөргөн. Ордо болбой эл болбойт, конушунун кулачынын бир жагы Кетмен Төбөнү, экинчи жагы Кара-Дарыяны камтыган. Жедигер уруусунун бир өргөсү Арстанбапта, Тентек Сайда (Куу-Курук Сай) экинчи өргөсү Көк-Белди ашып Нарын дарыясынын сол жээгинде Кетмен Төбөдө турган. «Учурунда Тагай бабабыздын бир өргөсү Кетмен Төбөнүн Коштоолук айылына тигилген»⁴.

Мөнкө баатыр келечектеги түзүлүүчү чоң ордонун аймагын кеңейтүү максатын аркалаган. Мөнкө баатыр алгачкы жортуулдан баштап эле өзүнүн аскер-колун, сыпайыларын бекем уюшкандыкта кармаган. Адилеттүү башкарып, миңбашыларды, жүзбашыларды, элүү башчыларды биротоло таратып жибербестен, жоокерлик замандын талабына жараша куралдарын чечпестен уктоого көндүргөн. Анын алдына Тагайдан, Жедигерден коюлган милдет, Эки-Суу арасын көздүн карегиндей сактап муундарга өткөрүп берүү эле. Мөнкө баатыр жортуулдарды жеке өзү жетектеп, согуштарга өзү башчылык кылып, көпчүлүк эле учурларда жоокерлерди шердентүү максатында кандуу кармаштарга өзү кирип, кылычын канга боёп чыкчу.

Мөнкө баатыр жоокерлер менен аралашып олтуруп тамактанчу. Алар менен кээде тамашалашчу жана алардын ал жайын сурап, атсыздарына ат, тонсуздарына тон берүүгө эч качан кайдыгер карачу

² А.Кулумбетов. «Ноокен районунун тарыхы» Ж.А. 1998.158,187.б.Чилмайрам тоосунда «Олжобай менен Кишимжан» эпосунун башкы каарманы Кулжыгач бий жашап келген.Фергана тоолорунун эң кооз жерине жайлашкан Майлуу-Суу мындан 300-350 жыл мурун жашап өткөн Кулчыгач бийден тартып эле Ноокен жергесинин бөлүнбөс бөлүгү болуп келген. Үмөт уулу Жайсаң «Айкөл Манас» Б.2009. 5.т.312-б. Зулейха энебиз Боз Коргондон көчүп барган жайлоо Чилмайран деп айтылат.

³ Тамонокт «Скифтер». К. Сыдыкова «Кыргыз тарыхы».Б.2007. 222-б. К.Жусупов «Кыргыздар» IV т. Б.1997.156-б. «Монгулдардын келип чыгышы жана таралышы» жана «Алтын топчурда» Чынгыз ханды жерлегенде «Сегиз ак үй» жасалган. Ал түлө өткөрүүчү жай болгон. Чынгызхан ошол тегеректе чоң хан деп жарыяланган. «Юан тарыхы» 74-түрмөк. Эсукей, Чынгызхан, Окудай, Жучу, Чагатай, Толуй, Гуё, Мөнкө алардын ар бирине бирден бөлмө ыйгарылган. Нанжиң Университети. Ян Рунли.

⁴ Садык Гавай «Скифтин» каргышы.Б.2006. 61-б.

⁵ Ө.Ж.Осмонов «Кыргызстан тарыхы» Б.2009. 78-б.

эмес. Ошондуктан аны жоокерлер да абдан жакшы көрүшчү жана ал үчүн жанын да аябастан салгылашчу. “1643-жылы Ойроттордун 50 миңдик армиясы Орто Азиянын ички райондоруна чейин басып кирип келет»⁵. Ошол согушка бара жаткан жоокерлерди карап туруп, маанайы чөгүңкү абалда бара жаткан бир аскерди байкап калат. Аны өзүнчө чакыртып алып, бетме-бет олтуруп сүйлөшөт. Ал-абалын, үй-жайын сурап олтуруп, анын бойдок экендигин, абдан картайып калган бир энеси аксап баскан жана өз алдынча тиричилик кылууга жарабаган энеси ээн алачыкта жалгыз калгандыгын билет. Согуштан калууга жүз башы уруксат бербей койгондугун, эми энесинин абалы эмне болуп жатканы аны абдан тынчсыздандырып жатканын, ойлосо оюнан, уктаса түшүнөн кетпей койгондугун айтат. Ошондо Мөнкө баатыр ал жоокерге өзүнүн жандоочусу минип келе жаткан күлүк атты ага тартуулап, үйүнө кайтып барып, энесин жакшылап багууга жана андан аскерлерге жеңиш менен кайтууга бата беришин суранууга бурат да, андан ары жол улап өздөрү кете беришет. Ошол согуштан Мөнкө баатыр абдан зор жеңиш жана өтө көп олжолор менен кайтып келип, конушундагы кедей-кембагалдардын бирин да калтырбастан согуштук олжолордон мал-мүлк бөлүп берет. Элдин, өзгөчө карапайым, алсыз, оорукчан адамдардын батасын алууга абдан дилгир Мөнкө баатыр эч качан жеңилүүгө дуушар болбогон. Далай кандуу кармаштарда, ал тургай душмандардын саны алдаганча көп болгон учурларда деле жеңиш менен кайтып келип турган. Ал согушта колго түшкөн кулдар менен күндөргө жакшы мамиле жасап, намазды үйрөтүүгө өз кол башчыларына ар дайым эскертип турчу. Анын конушунда өзүнүн ак никелүү төрт аялынан башка бир дагы күң аял, малай кыз болгон эмес. Анын өмүрүнүн дээрлик баары согуш талааларында, кан күйгөн кармаштарда өткөн².

Бир жолу Мөнкө баатыр жаш кезинде, алардын, мал койлорун баккан койчу малчылары кыштын күнү мал койлордун когылып калганын айтып келишет. Башын жан сырга кылууну суранышып, жалбарап ыйлашат. Ошондо Мөнкө баатыр аларга: “Силер мындай нерселерге мынчалык катуу кайгырбай жүргүлө. Эгер Аллах ал мал-койлорду бизге буюрбаган болсо силер эмес мен да аны алып кала албаймын. Анын үстүнө ушул жылдагыдай ата-бабабыз оор кышты көрбөгөн экен.

Бай мактанса, бир жуттук,

Эр мактанса, бир октук – деген, ушул. Мындай жут кырсыгынан бир гана Кудай сактап калбаса айла жок. Короого баргыла да, кайгырбастан, калган мал – койлорду бага бергиле, өзүңөр да союп жегиле – деп буюрат. “1643-жылы ойроттордун 50 миңден турган армиясы Орто Азиянын ички райондоруна чейин кирип келгенде, ошол согушта чоң эрдикти казак султаны Жангир жана Самарканд акими Жалаңтөш

көрсөткөн»². Жедигер колу Мөнкө баатырдын жетектөөсүндө катышкан. «Кийинки согуш 1658-жылы Абдышүкүрдүн жетектөөсүндө Таласта болуп өткөн. Бул согушту казак, кыргыздар колдогон. Абдышүкүр мангыт Аштархан династиясынан. Калмак Батур Контайшинин өлүмүнөн кийин бийлик талашуу башталган учурдан пайдаланып жортуулга чыгышкан. Абдышүкүр ошол согушта курман болгон»³. Жедигер колу көп жоготуулар менен кайтып келген⁴.

«1650 (70)-жылдары Нойгут уругунан чыккан жагоо (санжырада Көгөөн) бийдин баатыр кызы Жаңыл Мырза менен Жедигер уруусу Тогуз-Тородон калмактарды кууп чыккан. Калдама хан калмакты өлтүргөн жер «Калдама ашуусу» аталып калган»⁵. Жедигер уруусунун Кулчагачтын атасы Мөнкө баатыр мына ошол калмактарга каршы согушта 1667-жылы баатырларча курман болгону айтылат. Жедигер элинин эрдигин баалап Бухар падышалыгы (Ошол учурда Аштархан династиясынын таасири астында болгон) Кулчагачка хан даражасын ыйгарган⁶. Убейдаллах II хан тукуму болгондуктан хан

² Ө.Ж.Осмонов «Кыргызстан тарыхы». Б.2009.78-б.

³ О.Дж. Осмонов «История Кыргызстана» (С древнейших времен до наших дней) Б.2009. стр.181

⁴ Н.А.Аристов «Усуни или кара-кыргызы» Б.2001. 425стр. Недостаток местных подробностей не позволяет воспользоваться этими, весьма впрочем сомнительными, как замечено уже О.Иакинфом, рассказами о подвигах Джангыра, для выяснения на казачьих или кыргызских землях и где именно происходили стычки Джангир Султана с цзунгарами и принимали ли в них участие кыргызы. Вероятнее, что кыргызы соединились с казаками против общего врага известия того же калмацкого источника рассказывается, что в начале 1 луны 1658 года прибыл «на р.Таласу», «бухарского воевода Абаду Шукур с 38тыс. войска» кочевавший на границе ойратских земель Галдама собрал 3тыс. войска, напал на бухарцев в урочище Хулан-Чжилин преследовал их до ущелья Кок и убил Абаду Шукура. Н.А.Аристов «усуну и кара-кыргызы» Б. 2001. 407 стр. Ошол эле китепте изилденип далилденип жатат.

Н.А.Аристов «Усуны и кыргызы или кара-кыргызы» Б.2001.425стр. Конечно, этот Абду Шукур и рагь его были совсем не Бухарцы, а ферганцы, которые ополчились на неверных калмаков для помощи кыргызам, так как часть кыргызов всегда кочевала на склонах гор, окружающих фергану, после покорения иссукульских, чуйских, таласских бурутов часть их со многими быть может вождами подавшихся калмаком кыргызов нашла убежище в фергане и склонила население к походу на кяфиров.

⁵ Кален Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 514- б. Н.А. Аристов «Усуни и кыргызы или кара-кыргызы». Б.2001. 425 стр. В народных песнях, оплакивающих смерть Галдамы, есть следующая строфа, влагаемая в уста Цеден-хана:

Родное кочевье твое Хас-Кунгей
Без провителя возбужденным кажется
Казак и бруты твои
Ушли к Ельдену!

Благородный Галдама мой. Галдама умер осенью 1667 года (Демек Тогуз Тородогу боштондук согушу 1667-ж. болгон).

⁶ Т.Анаркулов «ЖедигерАта коому». Жедигер уруусунун санжырачыларынын айтуусу боюнча.

² Атанов Кочкорбайдын айтуусу боюнча Ноокен р-у Бүргөндү айылы.

титулун Кулчагач кабыл алган. Кулчагачтын атасы Мөнкө баатырга конушу Курамада күмбөз тургузулган. Күмбөз жаңыртылып тургузулуп бүгүнкү күндө Өзбекистандын аймагыда калып кеткен.

Дегинки оомал-төкмөл заманда конушубузду сактап калуу оңойго турбаган. Кан жуткан согуштар өтүп, орус падышачылыгынын учурунда эчен кылымдардан жазылып келген кол жазмалар тартылып алынган. Өрттөлүп баскынчылар тарабынан тарыхыбызды жок кылуу саясаты жүргөн. Себеби тарыхы жок элдин келечеги жок эмеспи. Койлон баатыр «Жедигерден жети бала, жети баладан жедигердин жети уруусу тарасын, жетисинин бири кыдыр» - деп, осуятын айткан. Оомал-төкмөл заманда турмуштун ар кандай агымы менен үч баласы байыркы жедигер элинин өкүлдөрүнүн коштоосу менен, Кытайдагы кыргыз жергесине жер которуп көчүп кетишкен. Калган үч баласына Мөнкө атанын төрт баласын кошуп, жети атанын атынан жедигердин жети уруусу түптөлгөн. Булар Орус бий, Асан, Үсөн, Кулболду, Карадөң, Кулжабаш, Кулчагач. Жети уруудан түзүлгөн уруу кеңеши XIX кылымдын соңуна чейин өз милдетин аткарып, кыргыздын өз алдынча мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшүп, жедигер эли XVI кылымдан XIX кылымдын соңуна чейин көз карандысыз жашаган¹.

Бул кеңеште Орусбий кийинки кошулган төртөөнүн атасынын бир тууган агасы болгондуктан сый-урматка ээ болгон². Кулболду төрөлгөндө Мөнкө атабыз «Кудайдын кулу болсун, Кудай алдында элге кызмат кылсын» – деп, Кулболду атаган³. Мөнкө баатырдын (ордосу) конушу Курамада болгон. Курама түштүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батышын карай учу кыйры тегиз жер.

Эрте жаздан, кеч күзгө чейин Мөнкө баатыр Кураманын түндүк тарабындагы бийик адырга чыгып, ак өргө тигип, элдин арыз муңун угуп, уруу кеңеши менен маселелерди ошол жерден чечип турган. Ошол адырда ак өргөнүн жанына чатыр орнотуп, жанында дайыма үйрөтүлгөн эки кыргыз дөбөтү коргоп отурчу. Мөнкө баатырды эки дөбөтү согушта да коштоп, артынан барып кол салган душмандарын ат үстүнөн оодарып чайнап салышчу экен. Жайдын толукшуп турган күндөрүнүн биринде, адам үзүлбөй иш кайнап турган учурда экинчи уулунун жарык дүйнөгө келгени жөнүндө сүйүнчү кабар келет. «Иши чачынан көп болсун, элдин кызматында болуп, мына ушул менин жайкы көчмө ордом Карадөңдөй бийик болуп, Карадөңгө барган элдин арты үзүлбөсүн, Карадөң элге жардам берсин, Карадөңгө Кудай жардам берсин» - деп, экинчи баласын Карадөң атаган¹.

¹ Т.Анаркулов «ЖедигерАта коому». Жедигер уруусунун санжырачыларынын айтуусу боюнча.

² Асан Жакшылык – Нур «Кыргызчылык» Б.2009. 301-б. Жедигердин тун баласы болгон санжыра боюнча «Орусбий» деп айтылат. Акыркы жылдары Ноорузбий деп да айтылып келген. Бирок драматург Сыдык Акматов «Орусбий атын Ноорузбийге өзгөртүп койгонун айтып,

Үчүнчү уулу төрөлгөндө жайлоодо аң уулап жүрүп сүйүнчү кабарын уккан. Кулжа-аркалардын эркеги – кулжа, ургачысы – аркар деп, айтылат. Туут учурунда кулжаларды өзүнчө балдары менен аркарларды өзүнчө бөлүп бир кулжа көзөмөлгө алат. Ал кулжа Кулжабашы – деп, аталат. Кулжа – аркарлар үйүрү менен жүрүп Кулжабашынын коргоосунда болот. Мөнкө баатыр Кулжабашынын карышкыр менен алышып жеңип, үйрүн коргоп калганын көрүп, жайлоодо эч бир тирүү жанга зыяны жок, чөп жеген жаныбардын кайратына таң калган экен. Үчүнчү баласын ошондон улам кайраттуу болсун, урпагын баштасын, коргосун деп, Кулжабаш атаган². Дегинкиси урууларды атоо Өгүзхан атабыздан башталып келе жатса керек. Өгүзхан кыргыздын чоң атасы³. «Өгүзхан Сирияда чөлдө жаанын алтын окторун үчөөнү чыгыш тарапка үчөөнү батыш тарапка башын чыгарып бекиттирген. Үч улуу баласын чыгышка, үч кичүү баласын батышка аң улоого жөнөткөн. Үч улуу баласы олжолуу кайтып, бир жаанын огун табып келишкен. Үч кичүү балдары олжолуу кайтып, үч жаанын огун табып келишкен. Өгүз хан «бүгүнкү күндөн баштап жер шаарында жашоо токтогонго чейин үч улуу баласына бир

экинчи жаңы пайда болгон атты колдонбоону суранды. Орусбий да туура эмес. Ороз-орос бий болушу мүмкүн. Себеби Жакшылык – Нур Асан Огой хан учурунда төрөлөрү Орос ынал эле. Орос атын бийликке байланыштуу болушу ыктымал деп жазат. (Кыргыздар 1т., 26-б.) кийинки изилдөөлөрүндө:

Каракандан Орозду
Ойротто жок чоң болду
Баш бербей Чынгыш Мангулга
Токсон миң үйлүү эл болду
Жердеген жери Эне Сай,
Монгулга жүрдү баш бербей

(Жусуп Мамай «Манас» 7-б.).

Асан Жакшылык – Нур «Кыргызчылык» Б.2009. 306-б. Учурда Орос ынал болуп дүйнөнү дүңгүрөтүп турса Жедигер тун баласын кантип Орус койсун? Менимче Орос-Ороз бий атаган болсо керек. Орос XIX кылымда Орус болуп өзгөрүп калгандай. Орус бийдин Жедигер элин башкарганы талашсыз. Анткени Жедигер элинде бүгүнкү күнгө чейин Орус бий келмейинче «аш бузулбаган, той башталбаган» деген сөз бар.

³ Калдаров Кудайбердинин айтуусу боюнча.Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

¹ Сатар аванын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Ынтымак совхозу.

² Шер Ажынын айтуусу боюнча.Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

³ Асан Жакшылык-Нур «Кыргызчылык»Б.2009.179-б., 238-б. Түпкү атабыз Угусхан, Угусхандан тараган. (Кыргыз санжырасы).

«Абаке бала кезде укчу элем кеп,/ Узухан чоң Алайда төрөлгөн» деп (Жайсаң «Манас» 3-т.171-б.). «Атасы жер жайнаган ууздардаын, Ала Тоодон түбөлүккө алат жайын. Алайдын кырка тоосун Даван баштап, /Ар дайым уйкуда ууз турат сактап» (Жайсаң «Манас» 8-т. 178-б.).Демек ууз атабыздын киндик кан тамган жери да. Түбөлүк жайы да – Теңирдин ушунусуна шүгүр, азыркы кыргыз жери – аймагын ак жолдогон Ала-Тоо.

жаанын огун үчкө бөлүп сындырып берип, силердин тукумуңар «Бузук» аталсын, үч кичүү баласына бирден жаанын огун берип силердин тукумуңар «Үч ок» аталсын» деген¹. Чыгыштан үчүнчү Улуу Түрк кара хандыгы дүйнөгө келген кезде (тогуз угуз) тогуз уруунун бири Кулжыгач болгон². Балдарынын эң кенжесин ошол уруунун урматына Кулжыгач атаса керек. Ошентип, Мөнкөнүн жедигер элинде болгон бийик даражасынан улам, анын төрт балдарынын атынан жедигердин төрт уруусу аталат: Кулболду, Кара-Дөң, Кулжабаш, Кулчагач. Андан бери төрт кылым өтүп, эчен – эчен баатырлар, эл бийлеген жер бийлеген бийлер, хан өтсө да бул негизги уруулардын аттары көп деле өзгөрүлбөй келет. Мөнкө баатыр уруу башчы, кол башчы болгон. Жедигер уруусунун санжырачылары:

*Кулжа башым кол курап,
Жоо бетинде бек турат.*

*Кулчагачым эл сурап,
Чоң ордодон кеп курап.*

Кичи ордону чоңойтуп,

Мен курбасам ким курап – деп, жүрчү дешет Мөнкө бабабыз³.

Мындан ордо, мамлекет түзүү дымыгы, Тагай бийдин небере, чеберелеринде да болгон деп, жыйынтык чыгарсак болчуудай. Мөнкөнүн бир баласы Кулчагач эл сурап, эл бийлегени айгинеленип турат. Жедигердин, Мөнкө баатырдын көзү өткөндөн кийинки учурда XVII кылымдын 1667-1686-жылдарында, Жедигер бабабыз Жедигер элин отурукташтырып кеткен аймакта, Кулжабаш кол курап, жоо бетинде туруп, Кулчагач хан башкарган. XVII кылымда жедигер эли бир колунда орок, экинчи колунда курал кармап Эки Суу арасын коргоп жашоо кечирген.

Галдан-Бошокту хандын буйругу менен 1683-жылы күзүндө калмактар Анжианга (Эки-Суу арасына) миңдей чалгындоо колу менен жортуулга келгени тарыхтан белгилүү⁴. Кулчагачтын батыштүндүк чек араны коргогон атайын уюштурулган тобу аларды чек арадан өткөрбөй талкалаган. Экинчи ирет жаңы күч менен келип, «1684-жылы Калдан калмак башында калмактар Ошту басып алышкан»⁵. Калмактар ошол эле жылы Анжианга жүрүш жасаган. Куу-Курук Сайдан өткөрбөй дарыя жеектеп кан жуткан согуш болуп өткөн. Кан суудай агып, он

миңдей адамдын өмүрүн алып, чегинип бара жаткан ойроттор-калмактар, мундуздарды, саяктарды, жедигерлердин бир бөлүгүн туткунга алып кетишкен. Бул баскынчылык согуштан Жедигер уруусунун генеалогиялык таблицасында да из калган.

Үсөндүн Токтор аттуу баласы көпчүлүк менен туткунга кетип, бир нече жылдан кийин кайтып калмактардын жылкыларын айдап келген. Жылкыларды Хива хандыгына сатып, калмактардан туткундан келип байып, Токтор аты калып «Байкалмак» атыгып кетет. Токтордон бүгүнкү күндө Жедигердин Байкалмак уруусу таралган.

Атасы калмак таптаган,

Калдан колун баптаган.

Арка, Ошту алып жатпаган,

Он күнгө чабыш созулуп.

Суу акпай сайдан тозулуп,

Курамадан кол курап.

Кулжабаштай тоо кулап – деп, бул Куукурук Сайда өткөн согуш жөнүндө ошол согушта курман болгон Кулжабаш баатырдын өлүмү жөнүндө айтылып жатат.

Жедигердин арманы,

Жетти беле кудайга.

Жети эрдин арманы,

Жетти беле кудайга.

Ала-Тоодой күч берди,

Кайраттантып бүт элди.

Куу-Курук сай мелтилеп

Буркан-шаркан сел келди,

Калмак колу бөлүнүп.

Ажалы көзгө көрүнүп!

Бул согушта Кулчагач оор жаракат алып, согуш бир нече күнгө созулган. Күтүлбөгөн жерден сай толтура сел келип, калмактардын колун агызып, аларды эки бөлүп калмактар Ошко кайтууга аргасыз болгон. Ошол согушта баатырлары тентектигин көрсөтсө, кургап эле жаткан Куу-Курук Сай дагы тентектигин көрсөтүп, Тентек-Сай аталган. Бул согушта Кулчагач хан, чоң жоготуулар менен Тентек-Сайдан душмандарды өткөрбөй Эки-Суу арасын коргоп калган².

Ошол 1684-жылы Кулжабаш баатыр курман болуп, анын оордун кол башчы болуп Кочкор баскан. Бул согушта Кудак баатыр катышып, атасы

¹ Абуль-Гази-Багадур-хан. «Родословное древо тюрков». М-Т-Б№1976.24-стр.

² Орозбек Айтымбет «Кара кыргыз» Б.2007. III т. 266

³ Молдо Ариптин кол жазмасынан. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

⁴ КР Улуттук Илимдер Академиясынын Тарых институтунун окумуштуулары. «Кыргызстандын эң байыркы мезгилдерден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы». Б.1998.193-б.

⁵ В.Н. Плоских «Наш Кыргызстан» популярная историческая энциклопедия (с древности до конца XIX века) Б. 2004. 154-стр.

¹ Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Кулжабаш уруусунан Манас айтып жүрүп Манас атыгып кеткен манасчы болгон. Азыркы санжырачылар айтып жүргөн үзүндү ырлар баары ошонук, аны жазып калган эч ким болбоду дейт.

² Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы. Ал эми тарых булактарында: Н.А.Аристов «Усуни и кыргызы или кара-кыргызы» Б.2001. 408-стр. В 1683 году осенью Галдан-Бошокту-хан вновь предпринял поход, по видимому, в сторону ферганы и подчинил «много брутов, андижанцев» 1684-году снова ходил на андижанцев. На обратном пути на ур. Кукурын-шил (?), сделалась ненастная погода.

Кочкор таптаган 1000 жылкысын жоокерлерге тартуулап согушка киргизип жибергени бүгүнкү күнгө чейин унутулбай даңкталып келет. XVII-XVIII кылымдарда ойроттор Эки Суу арасына жедигер элине чыгыштан, түндүк жана батыш тараптардан кол салган. Баардык кагылышууларда эр жүрөк жедигер эли чоң жоготуулар менен ойроттордун мизин кайтарып жерин бастырбай көз карандысыз жашаган. Бирок кыргыздардын, Эки-Суу арасынан башка жерлери калмактардын көзөмөлүндө болуп, куугунтуктан улам түндүк Кыргызстандан солто, бугу, сарбагыш, саяк, саруу урууларынын кээ бир бөлүктөрү жер которуп көчүп келе башташкан. Анжиан, Наманган, Ала-Бука, Аксы, Эки-Суу арасында Фергана өрөөнүндө отурукташып калмактарга каршы чогуу жапырт туруп, түштүктү коргоого алышкан¹. Бухар эмираты жедигер элин сырткы душмандардан коргонууда буфер катары пайдаланышып, жедигер элинин өзүмчүлдүгүнө жол берип, хан көтөрүү саясатын колдоп, хан даражасын ыйгарып турган.

Кулчагач хан пайгамбар жашына чейин эл башкарган. 1684-жылы болгон согушта жаракат алган. Ден соолугуна байланыштуу «баштаган ишти ара жолдо таштабайт, улуу ишти улантканга татыктуу» - деп, эл бийлигин Карадөңдүн баласы Кочкорго өткөрүп берген. 1686-1708-жылдары Бухара эмиратын Аштархан династиясын мангыттар колго алып калган учурда жедигер элин Кочкор хан башкарган. Кулчагач Курама, Көгөйдөн жер которуп

Чилмайрам тоосуна көчүп, Жедигер элинин жакшылык, жамандыгында башы көз болуп жашаган².

XVII-кылымдын акырында XVIII-кылымдын башында калмак жортуулдарынан түндүк кыргыз уруулары жер которуп жашоого мажбур болушкан³. Кыргыздын солто, сарбагыш, саяк, бугу, саруу

уруусу түштүккө жер которуп көчүп, Эки-Суу арасына Анжиан, Наманган, Аксы, Ала Букага отурукташкан⁴. Түндүк кыргыздарынын түштүккө жер которуп көчүп баруусу 1649-жылдан 1740-жылдарга чейин токтобогон. Бул учур Эки-Суу арасында Кулчагач хан, Кочкор хан, Кудаке бий, Току (Мистака) бий, Рай бий, Чоң Мамбет бийлеген учурларга туура келет. Кочкор хан учурунда, 1700 жылдары кыргыздын Жедигер, солто, сарыбагыш, саруу, Багыш, Бугу, Саяк, (Басыз уруусунун) кичине кылыч тамга герки тамга урууларынын кытай уруусунун Күркүрөө кичи урууларынын, кушчу урууларынын кээ бир бөлүктөрүнүн бийлеринин бирикмесин түзүшкөн. Бул биримдиктеги уруулар калмактар менен болгон согушта Кара-Тал ураанын чакырышкан¹. Басыз-кылыч тамга уруусу, кытай-күркүрөө уруусу кылыч тамганы колдонушкан². Бул кытай күркүрөө уруусу Кетмен-Төбөдө, кылыч тамга уруусу Көкартта Жедигер эли менен Эки-Суу арасында жашаганга байланыштуу.

Кулчагачтын жалгыз баласы Току (Мистака) Хивада, Бухарада медреселерде окуп, кийинчерек Хива мамлекетинин падыша тукумдарынын соода мамилесине аралашып көп жыл сыртта жүрүп калат. Карадөң бир тууганына жан тартып, небереси Кудаке бий Кулчагач ханга бала кылып берет. Кулчагачтын намаз окуса жайнамазын салып, эшик эликте чепкенин көтөрүп өзүнүн баласындай болуп, эки хандын ортосунда каалаганын жасап, эрке болуп Кудаке чоңойот.

Кочкор хандын ден соолугуна байланыштуу 1708-жылы эки хандын макулдашуулары менен Кудаке бий көтөрүлөт³. 1709-жылы Кочкор хан

¹ Молдо Ариптин кол жазмасынан Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

² К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 654-б. Ал эми санжырачы Базарбаев Сейтталынын айтуусу боюнча Майлуу Суу шаары. Эрдене бий Ажы бийди куугунтуктагандан кийин басыздардын бир бөлүгүн Койлондун урпактары Көк-Артка отурукташтырган.

³ Калдаров Кудайбердинин айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Кызыл Кыя айылы.

⁴ Кыргыз эл акыны А.Айтиалиевдин кол жазмасынан. Кыргыздарда жер менен сууга, отко сыйынуу, курмандыкка мал союу байыркы ырым. Булактарга сыйынышып анан айланасындагы өсүп чыккан дарактардын бутактарына чүпөрөктөрдү бүгүнкү күнгө чейин байлашып келишет.

Кочкор хандын доорунда азыркы Кочкор Ата шаарынын аймагында пайда болгон булакка эл сыйынган. Кочкор хан кара кочкор союп түлөө өткөрүп өздөштүрүп ал сууну эл пайдаланган. Көпчүлүк дарттарынан сакайып кеткенге байланыштуу сыйынуучу жайга айланган.

Ал суу Кан Кочкор суусу, кийинчерээк Кочкор Ата суусу аталып кетет. Кеңеш өкмөтү учурунда ал аймакта шаарча пайда болуп, ал шаарчаны ыйык суунун аты менен «Кочкор Ата» деп аташкан.

Кетменим шай

Керким шай

Казсам сууга жетемин

Атаным шай

Атым шай

¹ Т.Кененсариев «Менин мамлекетим» Б.2009. 16-б. Санжыра жана Манас эпосунда, XVI к. жазма булактарында «Мажму-атут-товарих» кыргыздардын негизги мекени деп, дал ушул Фергана өрөөнүн айтат.

² Молдо Ариптин кол жазмасынан Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

³ М.А. Ниязов «История Кыргызстана» Б.2010. ч.2. с. 6.

⁴ С.Абрамзон. «Труды Кыргызской археологической экспедиции» М:1960. К. Сыдыкова. «Кыргыз тарыхы» Бийиктик. Б-2007.530.б. Ошол заманда Солто, сарбагыш уруулары ата конушу Чүй, Көл, Теңир Тоону таштап Жунгар калмактардын кугундуктарынан түштүктө Аксы, Ала-Бука, Таш-Көмүр ченде кышташкан. Бишкек Жоочалыштын кичүү уулу Кенендин 45 жашында алган токолу Кувудан төрөлөт. Кувуд «Олжобай менен Кишимжан» дастандагы Олжобайды өлтүргөн Жедигердин Кудакезинин кызы. Жайыл баатырда Ала Букада Сафед Буланда төрөлгөн. Н.А.Аристов.«Усуни и кыргызы или кара кыргызы» Б.2001.стр.430.Бугуларды Ферганадан Ысык-Көлгө Бирназар бий көчүрүп келген. В.М.Плоских. «Наш Кыргызстан» Б.2004.стр.164. Н.А.Аристов «Усуни кыргызы или кара кыргызы» Б.2001. 429-стр.Тынай бий Анжианда Сырдарыяда жашаган сарбагыш уруусунан 1738-ж. Атаке бий Тынай уулу түштүктө төрөлгөн.

дүйнөдөн кайтат⁴. Кудак бийдин учурунда кез-кезде ойроттор кол салып турганда, чалгында чыгыш-түндүк чек араны коргоп жүрүп, жедигер Райдын баласы Эрдене баатыр баатырларча курман болот. Жетим калган балдары Эрдененин кызы Кишимжанды¹ чоң атасы Рай Чилмайрамга алып кетет, баласы Назарды Току багып алат. Назар атасы Эрденени тартып, жаштайынын зирек, эр жүрөк, эч нерседен тайманбаган, баатыр болуп чоңойуп өсөт. Току ислам илимин окутуп, санжыра айтып комузду үйрөтүп, элди барктаган журтчул, жерди сүйгөн мекенчил кылып тарбия берет.

Ооздон-оозго айтылып келе жаткан кыргыз адабиятынын шедевры “Олжобай менен Кишимжан” дастанындагы Кишимжан – Назардын эжеси болгон. Бирин-бири жандай сүйгөн жарлар Кишимжан менен Олжобайдын бөөдө өлүмүнө жедигер уруусунан чыккан Кудак бийдин түздөн-түз тиешеси бар.

Тоскол-Атада, Жийделүүдө Кудак, Олжобайды асып өлтүргөн ак терек Олжобай терек – деп, аталып, кийинчерээк ал теректин жанынан тогулгу өсүп чыгып, ак терекке оролуп өсүп Олжобай Кишимжан – деп, аталып да жүргөн. Олжобай кыпчак уруусунан апасы жедигер уруусунан. Жедигер элинде кайталана берген ар кандай чырлуу окуялардан улам жедигер уруусунун ичиндеги бир туугандар ортосунда кагылышуу чоң жаңжал болуп өткөн. Бул жаңжалда Жедигерден таралган: Орустар, Асан, Үсөндүн балдары; Мөнкөнүн балдары: Кулболду, Кулжабаш, уруу кеңеши талкууга алып, чечим чыгарышып, Кудакени күнөөлөшүп, Кудакени Көлмөн-Сай, Чилмайрам, Келем-Ата, Кочкор-Ата, Майлуу-Суу өрөөнүнөн Кара-Булак² айылынан жер которуп көчүп кетүүгө мажбур кылышкан. Кыргыз элинин бийлери ортого түшүшүп: “Бир атанын балдарысынар, бир туугандардын ортосунда өч алуу болбойт” – деп аларды жараштырышкан³. Көпчүлүк Жедигердин уруулары Кудак менен катташууну токтотушуп. Бул Кудак өз бийлигине таянып өз элине карата катаалдыкка жана ырайымсыздыктарга

жол бергендигинен улам болгон. Эл арасындагы “Кутура чыккан Кудак” деген атка ошол адилетсиздигинен жана зулумдугунан улам конгон¹. Орустардын балдары Канат, Кулболдунун балдары Кылжыр, Токтомуш башында уруу кеңеши жедигер элинин билермандары: Кочкор хандын кол башчысы, Кулболдунун баласы Касымбек баатырдын көзү өткөндөн кийин жедигер элин башкарган Кудакенин адилетсиздигинен, элдин арасында ырк кеткен. Кудак кышындасы аң улоого чыгып, шарап досторунун бири масчылыктын айынан аскадан кулап өлөт. Досунун өлүгүн таптырам деп, элүүдөй кырчын жаш балдарды көчкү басып, жазындасы табышат. Анын үстүнө ошол жылы кыш оор болуп жут кырсыгы каптап, жыл бою жайытта багылган малдар ошол жылы өлүп, жедигердин байларынын малдары, балдары да өлүп, нааразычылык күч алып турганынан, жаңжал чыгып, жедигер эли эс алууда жүргөн Кулчагачтан абалды жөнгө салууну талап кылышат. Жедигер уруусунун салт, санаасында адамдардын өмүрүн кыйуу болгон эмес. Уруу арасында талаш тартыштар көчүрмө жасоо (жер которуп көчөрүп жиберүү) элден бөлүү, кунун төлөтүү жазаалары кеңири колдонулган. Ээнчилүү жеринер, тектүү элинер бар талоончулук Жедигер элине жарашпайт деп, Кулчагач өлгөндөрдүн кунун өзү төлөп, эл арасында жер талаш маселелрин чечип, жараштырып жаңжалды жөнгө салат. Канткенде да Кудак өзүнүн баласындай болгон, эркелетип чоңойткон. Бир кылым согушуп, Мөнкө ата, Кулчагач хан, Кулжабаш колбашчы учурунда ынтымактуу жедигер эли кумга сиңген суудай болуп, жоголуп кетпегенин, Кочкор хан, Касымбек баатырлардын учурунда кой үстүндө торгой жумурткалаганын. Түндүктү калмактар ээлеп душмандар босогодо турганын айтып Кулчагач хан Кочкор хан убагындагы үрп-адат каада-салтарды катуу сактоону талап кылган.

Аталган өрөөндө Жедигер эли ошондо бөлүштүрүлгөн жерлеринде бүгүнкү күнгө чейин жашап келүүдө. Ушундай өткөөл учурда, бир жагынан Кудак жедигер элинин ынтымагына доо кетирип эл арасы олку-солку болуп турганда, баштоочусу жок жедигер элинин улакчы балдары уруу-урууга бөлүнгөн. Кызыл-Үнкүр, Тентек-Сайдан Кетмен Төбөгө чейинки аралыкта бир нече уюштурулган топтор түзүлүп, Кудак бий өзү кайдыгер болуп талап-тоноо, карактоо күч алып, башка эле эл эмес Ош, Алай, Анжиянда жаңы көчүп келген кыргыздар нааразы болуп, жедигер элинин тынчы кетип турган убакта 1710-1740-жылдар аралыгында Рай бий көтөрүлүп, жедигер элин бийлеген¹.

Ошол учурда Аштархан династиясы көпкө созулган согушуу болуп, алырап турганда, Эски Коргон ордосу (Кокон ордосу) бөлүнүп чыккан.

Кетсем чууга жетемин.

Жана дагы;

Кан Кочкордун суусунан шыпаа таптым дартыма түгөнбөптүр ичээр суум кайтып кеттим калкыма – деп, бир учурда Арстанбек Буйлаш уулу ырдаган экен. Кыргыз эл акыны Ашыралы Айталиевдин кол дептерчесинен.

Жүз бир күнү суу ичип,

Тентуштарым жакшылар

Айыкканым айтайын.

Сагынганым айтайын.

Арт жагында каран түн,

Кайыкканым айтайын.

Б.Кебекова «Арстанбек» Б.2006.113-б.

¹ Кулчыгач уруусунда Кишимжанды Райдын кызы деген ой бар.

² Азыркы Рахманжан колхозунун аймагы.

³ Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

¹ Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы

¹ Асанбеков Абдыкайымдын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

Түндүктөн калмактардын куугунтугунан өз конуштарын таштап келген эл, башчыга, ордого, муктаж болуп өксүп турган кыргыздардын бийлеринин бирикмеси өздөрүнчө ордо түзүү дымыктары болгондуктан, көчмөн элдер чогулушуп Кокон ордосунун түзүлүшүн колдоого алган².

1710-жылы Хива хандыгынын колдоосунда Аштархан династиясынан Эски Коргон (Кокон) ордосун бөлүп чыгышып, Шахрух бийди бий көтөрүшкөн. Кыргыз урууларынын Кокон ордосун түзүүгө каршылары да болгон³. Себеби кушчу уруусунан Сокур бий 1620-1635-ж.ж. Алты шаардын түштүгүндөгү кыргыздардын жетекчиси болгон. 1661-ж. Койсары бий кутчу урууларынан Кашкарда, 1559-1653-ж.ж. Алдаярбек Кокондо, Куртка бий Ак Сууда аким болгон⁴. 1670-жылдары Койсары бий баштаган кыргыздар Могол Исмаилды хандык такка отургузган, уулу Күчүк бий шаар сакчылыгынын башчысы болот. 1695-1702-ж.ж. Арзу Мухамед Жаңы Гисарды, Кашкарды басып алып Чыгыш Түркстанды башкарган. Арзу Мухамедди кыргыздын төөлөс, кесек, чонбагыш, кыпчак, кушчу, найман уруулары колдогон⁵.

Адигине, кушчу, басыз, могол, монгуш, мундуз, төөлөс, кесек, чоң багыш, найман, кыпчактардын бир бөлүгү жаңы ордонун ханын көтөрүүдө жана мамлекеттин борбору жана саясий түзүлүшү боюнча өздөрүнүн сунуштары болгондуктан, пикир келишпестиктен эки биримдикке бөлүнгөн. Ошентип Тагай бийдин моголстандын аймагында бириктирген кыргыз биримдиги толук урап экиге бөлүнгөн. Бул бөлүнүп жарылуу Жедигер элине да тескери таасирин тийгизбей койбогон. Себеби Кудакени

² Шер ажынын айтуусу боюнча. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

³ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 634-бет. XVIIIк. экинчи жарымында Ажы бий Адигине, Монгуш, Басыз урууларын ынтыкташтырып, анан саяк, сарбагыш, карабагыш, кушчу урууларын бириктирүүгө аракеттенген. Ал Кокон хандыгына каршы болгон. Т. Сыдыкбеков. «Мен миң жыл жашадым», Б.-1998. 314 бет. 1756-жылы Өзбек кыргыз жаңжалында кытай аскеринин жардамы менен Ош өзбектерден бошотулган. Ошол боштондуктун шылтоосу менен кытай Ошту 12 жыл 1768-жылга чейин бийлеген. Ө. Ж. Осмонов «Кыргызстан тарыхы» Б-2010. 326 бет. Адигине уруусунун Баргы уруусунан Ажы бий 1765-жылы Коконго жасалган ийгиликсиз Жоортулдан Алай тарапка чегинип, Кытайга Кокон бийлигин тартипке чакыруусун өтүнүп кайрылган. 1764-жылы Коконго экинчи жолу уюштурулган жоортулунда колго түшүн дарга асылган. М. Плоских. «Кыргызы коканского ханства» 89 стр. Ажы бий жеңилип калгандан кийин 1762 жылы Коконго кошулуудан баш тартып, Фергана аймагынан Чыгыш түркстанга өзүнүн кушчу уруусу менен Нарбото бий жер которуп көчүп кеткен.

⁴ «Үсөн ажы» 103-104-беттер. Бул маалымат «Чорастын», «Кашкар тарыхында» ырасталат. К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 652-б.

⁵ К.Сыдыкова «Кыргыз тарыхы» Б.2007. 517-б.

бийликтен кетиргенден кийин Жедигер элинде бийлик талашып, Кыргыздардын экинчи биримдигинин сунушун колдогон Райымкулдун баласы Алпкучак, Кочкор хандын бир тууганы Четей 50 түтүн үй менен Кашкарга, Ак Сууга жер которуп көчүп кетишкен¹.

Сокур бийдин тукумдары Алдаярбек Кокондо аким болуп турган учурда Кокон Аштарханиддерге таандык эле. Ушундай түзүлүп калган саясий кырдаал кыргыздардын Фергана өрөөнүндө бөлүнбөй бир биримдикке келишине тескери таасирин тийгизген. Бул эки биримдиктеги уруулар негизинен бийлик талашуудан Кокон хандыгынын түзүлүшүндө бириге алышпаган.

1710-жылы Эски Коргон (Кокон) ордосу түзүлгөндөн тартып, анда Жедигер айылын (Ядгар Махалеси) түзүп, Кулчагач анын баласы Току (Мистака) бий жедигерлерди отурукташтырып, Кокон шаарынын түптөлүүсүнө салымын кошушкан. XIX-кылымда жедигер айылы (Ядгар Махалеси) Маргалан кварталына караган. 1710-жылдан баштап Бухар эмиратынан бөлүнүп чыгып, түзүлгөн Эски Коргон ордосу (Кокон ордосу) бийлигин жүргүзгөн. Шахрух бий Токуга бий наамын ыйгарып ордого жедигер элинин өкүлү катары алып кеткен². Бирок Эски-Коргон ордосунун таасири алгач өтө чектелүү болгон, Кокон, Исафара, Маргалаңдын чет жактары караган. Кокон хандыгынын пайда болушу Фергана өрөөнүнүн толук саясий биригүүсү менен Кокондун тарыхында биринчи жолу ири каналдар курулуп негизги курулган суу магистралдары аркылуу өрөөндө Нарын, Карадарыянын суу ресурстары пайдаланылган. Натыйжада какыраган талаада жаңы жерлер өздөштүрүлүп Кокон, Анжиян, Наманган, Маргалаң шаарлары өнүккөн¹.

Кыргыздардын биринчи биримдигинин Кокон ордосунун түзүлүшүн колдоосунун себеби ошол учурда Бухар эмираты жер которуп көчүп барган кыргыз уруулары отурукташкан Эки-Суу арасын коргоого, көзөмөлдөөгө жөндөмсүз болгон. 1684-жылы Калмактар Ошту басып алып, Анжиянга жасаган жоортулда, 1685-жылы экинчи жолку жасалган жоортулдан улам, Мундуз уруусу кыргынга учураган. Мундуздар көпчүлүгү Анжиандын чыгыш тарабында Ош менен Анжиандын ортосунда жайгашкан. Анжиандын түндүк-чыгыш тарабында Базар Коргон аймагы Тентек-Сайдын сол жээгинде да отурукташкан. Анжиандын тегерегиндеги кыргынга учураган мундуздардан мундуз (ордосу) конушу «Мундуз махалеси» аталышта бүгүн да бар. Ошол согушта негизгиси Асакада жана Базар Коргондо аралаш жашаган саяктар да көп кыргынга учураган. «Бухар эмираты Аштархандар династия-

¹ Базарбаев Айталынын айтуусу боюнча Майлуу-Суу шаары.

² Базарбаев Сейталынын айтуусу боюнча Майлы-Суу шаары.

¹ А.Эгембердиев. А.Амирсаидов. «История Кокандского хандства» Т. 2007. стр.15

сынын таасири алдында болуп, Бухараны мангыттар башкарып, экинчи жагы хан тукумдарынын бийлиги алсырап, Аштархан династиясы жылдан-жылга ээликтеринен ажырап»², уроо алдында турган.

Бухар падышалыгынан Кокон ордосун бөлүп түзүү боюнча бириккен бийлердин уюмунда Кулчагач хан көрүнүктүү мүчөсү, жетекчиси болгон. Бухар хандыгын Аштрахан династиясы башкарып турганда, Хорезм падышалыгы менен мамиле дайыма чыңалып, Хорезм (Хива) хандыгын Арабшахтын урпактары башкарып келген. Хорезм бул Каракалпактар, алар бирде Казактардын улуу жүзүнө, бирде Хива хандыгына баш ийип турушкан. Тимур-Шейх соода кербендерин жөнөтүп Кулчагач хан менен көбүнчө эле курал жарактарга найза, жаа, калкан, зоот кийимдерге, аттын темирден жабдыктарына мал, жылкыларды алмашып жакшы мамиледе турган. Трансоксиандык хандыкта ошол доордо жылкыларга муктаждык азыркы нефтьге болгон муктаждык менен барабар болгон. Жедигер элинде жайлоолордо бир эле бай миндеген жылкыларды таптаган. Ар кай жактан келген жылкыларды ортомчу болуп сатуу соодага айланган¹. Жаңы түзүлгөн Кокон ордосун Хорезм (Хива) хандыгы колдогон. Мында кыргыз ханы Тагайдын (Тагай бийдин) Арабшахтын урпактары менен мамилеси жакшы болгонун, анын баласы Койлон куугунтукта жүргөндө Хивада он жылдай баш катканын эске алуу керек.

Бухар падышалыгын бүлүндүрбөй, сактап калуу максатында, Кокон хандыгын түптөөнү суранып Джаниддер (Аштархан династиясы) 1710-жылы Бухар эмиратынын атынан Кулчагач бабабызга алтындан шырылып тигилген Бухар халатын, тажы белекке берип, Рай бийге хандык наам ыйгарган. Кулгачч бабабыз белектерди, наамды кабыл албаган². «Ошол учурда Аштархан династиясы коомчулук назарында кармалып, чындыгында Мангыттар башкарып калган. 1753-1758-жылга чейин хандык урабай туруп, Мангыт Мухаммед-Рахим башкарган»³. Мангыттар хандын тукуму болгон эмес. Экинчи жагынан жаңы түзүлгөн Кокон ордосунун бийи Шахрух Бабурдун, тагыраагы, Тимурдун тукуму болгон. Булар да хандын тукуму болбогондуктан, хандык наамды ыйгарууга укуктары жоктугунан хандык наамды Кулчагач алардын колунан кабыл албаган. Жедигерлердин баардык учурларда

Хива хандыгы менен жакшы мамиледе турушу, булар хан тукуму алар менен Тагай атабыздан туруктуу мамиле калыптанган.

Току бий (Мистака) ислам дининен кабары бар, Бухарадан аалымдардан илим алган, ошол эле мезгилде куш таптаган мүнүшкөр, сынчы кыраакы, алысты көрө билген адам болгон. Анын бир аты Мистака болуп аталганын себеби: эчен-эчен чоң, маанилүү ордодо өткөн тойлордо, өткөрүлгөн байгелерде анын күлүк аты «Мистака» көп жыл биринчиликти бербей келип, жедигер элинде аны Току бий аты калып, Мистака бий дешчү экен. Мындай ат, күлүк атын жанындай жакшы көргөндүктөн өзүнө да жакчу дешет. Ошол жылы уруу кеңеши Рай бий башында Курамада Жедигердин ашын берип, чыгымын жедигер эли көтөргөн. Байгесине 3000 жылкы, 10 000 кой, 50 төө коюлган. Төгөрөктүн төрт бурчунан жаңы түптөлгөн Кокон ордосунун бийи Шахрух бий, Акбото бий башында көп эл келген. Ошондо талаага жаңы жерге элин отурукташтырып жатып: Току бий (Мистака), Мөнкө, Кулжабаш баатырларды эскерип, санжыра тарыхты айтат. Өзү төрөлгөн жылы катаал жыл болгонун. Койлон, Жедигер, Мөнкө баатырларды кыргыз элибиздин тагдыры көп ойлондурганынан, Тогуз-Тородо өткөн согуштан көп жоготуулардан кийин, мүгдүрөп турган элди көбөйүп, өсүп-өнүп кетсе экен – деп, Мөнкө баатыр талаага буудай септиргенин кумурскалар жеп, уруубуз кумурскадай көбөйсүн – деп, ырымдаганын айтат. Кудайга шүгүр келтирет. Анын сөзүн муюп угуп турган элди карап, бүгүн өзүнөр отурукташып жаткан талаада, буудайдан да көп бүргөндүн өнүп турганын көрүп турасыңар, бүргөндөй өсүп-өнгүлө – деп, ырымдап, ушул жерди «Бүргөндү» атайын деген экен¹. Ошол учурда Анжиан Наманганга түндүктөн көчүп барган сарбагыш, солто, саруу, бугу, саяк уруулары отурукташып жедигерлер Бүргөндү, Избаскен, Курама, Көгөйгө көчүп келген. Току (Мистака) бийдин, Рай бийдин калмактарды жеңүүдө эмгеги чоң болгон. Хивада балдарды темир устаканасын ачып, ошол учурда куралдарды өздөрү чыгарып, түзүлгөн колду курал жарактар менен камсыздандырган. Атайын түзүлгөн колго жаа атууну, найза сайуу, кылыч чабышууну, калкан менен коргонуу ыкмаларын үйрөтүп, элди коргонууга, кыргыз жерин калмактардан бошотууга машыктырып даярдашкан¹. Экинчи жагынан жаңы түптөлгөн «Кокон ордосунун Шахрух бийдин кызын кыргыздын саруу уруусунун кырк уругунан Акбото бий алып, өзүнүн кызын анын уулуна берип кайчы куда болуп, кыргыз-кокон биримдиги тамырлап бекемдеген»². Ошол учурда жергиликтүү кыргыздарга Эне Сай кыргыздарынын келип кошулуп кыргыздардын кескин көбөйүүсүнөн улам, Аштарханиддер тарыхый кырдаалга баш ийишип, Кокон ордосунун бөлүнүшүнө каршылык көрсөтпөй

² Стенли Лен-Пуль. «Мусульманские династии» М-Т-Б.1976. 484-стр.

¹ Х.Бабабеков «История Коканда» Т-2006.стр-112. «О торговых отношениях Индии со Средне азиатскими государствами, в том числе и с Кокандом: Лошади средне-азиатских парод составлял одну из доходных статей торговли.

² Базарбаев Сейтаалынын айтуусу боюнча Майлуу-Суу шаары.

³ Абул Гази Багадур-хан «Родословное древо тюрок». Стенли Лен-Пуль «Мусульманские династии» М-Т-Б.1976. стр. 484

¹ Шер Ажынын айтуусу боюнча.Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

көчмөн кыргыздарга Коконду Бухарадан согушсуз бөлүп бергендей абалды элестетет. Экинчи жагы кара таандай каптап кирип келе жаткан калмактардан да коркунуч болгон. Себеби, тарыхый булактарда, Кытай тарыхый маалыматтарында: 1703-жылдары Эне Сайда бир да кыргыз калбай жер которуп көчкөнү айтылат. Кыргыздар Эне Сайда 1627-1635 жана 1639-1641 жылдары тынымсыз согушуп, орус баскынчылары кыргыздарды «абдан кырат». Бир кылым көз каранды болуп жашап 1701-жылы үч тармак падышалык Россиянын аскерий конушунун жапырык жасап кирисүүнө кабылган-

дыктан кыргыздар чоң зыянга учурайт. Ошондо алар өздөрүнүн конуштарынан айрылбаса болбой турган абал түзүлүп, жер которуп көчүшөт. Эртыш (Иртыш) Ысык-Көл, Тянь-Шань, Талас, Чүй, Кочкор, Ат-Башы, Нарын, Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо аймактарына отурукташкан³. Ошентип Кокон хандыгы Бухарадан бөлүнүп өзүнчө хандык болуп түзүлгөн. Саясий бийлик (Илатиянын) көчмөн элдердин колунда болгон. Булар Кыргыз, Кыпчак, Минг уруусу. Борборду дайым отурукташкан эл (Сартия) ээлеген. Ал учурда Кетмен Төбө тараптан калмак колунун басып кирүү коркунучу бар эле.

¹ Молдо Ариптин кол жазмасынан. Ноокен р-ну Бүргөндү айылы.

² Ө.Ж.Осмонов. «Кыргызстан тарыхы» Б.2009.325-бет.

³ К.Жусупов. «Кыргыздар» Б.1997. IV. т. 119-122-беттер. Б.Жамгырчинов «Кыргызстандын Россияга бириктирилиши» М.1959. 9-б.

Рецензент: д.и.н., профессор Кененсариев Т.